

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۳/۰۵

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۲۲

(صفحه ۸۵-۱۲۲)

کهن‌ترین دست‌نویس نویافته از خمسه امیر خسرو دهلوی

دکتر ابوالقاسم رادفر* - محسن باغبانی**

چکیده

در برنامه میراث مستند حافظه جهانی، موضوع «اصالت» اولین و مهم‌ترین معیار سنجش میراث مکتوب از جمله نسخه‌های خطی است. از این رو، بدون تحقیق در اصالت یک نسخه نمی‌توان آن را مبنای پژوهش قرار داد. در کشور ما، موضوع نسخه‌های خطی بیشتر با ارزش متنی آن‌ها و دانش تصحیح پیوند دارد تا دانش نسخه‌شناسی که از علوم نسبتاً جدید است. در حالی که این دو در ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر است. یکی از وجوه مهم این ارتباط نیز نقد نسخه‌شناختی و تصدیق قدمت و اصالت نسخه‌هایی است که قرار است در تصحیح یک اثر به کار گرفته شود؛ زیرا اعتماد به تاریخ‌های ثبت‌شده در ترقیمه نسخه‌های خطی بدون اینکه درباره آن تحقیق صورت گیرد، خطایی اساسی در تصحیح متن است. نوشتار حاضر ضمن معرفی اجمالی نسخه‌های خطی خمسه امیر خسرو که به قرن هشت هجری تعلق دارد، با رویکردی نسخه‌شناختی، در صدد بررسی اصالت نسخه‌ای نویافته از این اثر است که به سال ۷۵۵ق کتابت شده و کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده خمسه تا حال حاضر است. برای این منظور به بررسی ترقیمه‌ها، شیوه

a.radfar@ihcs.ac.ir

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول).

Baghbani.mohsen@gmail.com

کتابت و خط، مهرها، جلد، نگاره‌ها و سرلوح‌ها و جدول‌های نسخه پرداخته شده و ضمن تأیید اصالت و قدمت متن بر افزوده بودن آرایه‌های آن تأکید شده است. این نسخه با شماره ۱۳۱۴۶ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران نگهداری می‌شود و از جمله نفایس آن کتابخانه به‌شمار می‌آید.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌شناسی، تصحیح متن، خمسه امیر خسرو، نسخه‌های قرن هشتم هجری.

۱. مقدمه

نسخه خطی را در عربی «مخطوطه» و در انگلیسی «منیوسکریپت»^۱ می‌نامند؛ اما در اصطلاح علمی، نسخه خطی معادل «کودکس»^۲ است. این واژه که برگرفته از کلمه کُد^۳ است، جزء نخست دانش نسخه‌شناسی یا کودیکولوژی را تشکیل می‌دهد. آدام گاجک کودکس را مجموعه‌ای از ورق‌های پاپیروسی، پوستی یا کاغذی گردآمده در یک یا چند کراسه می‌داند که در اغلب موارد، به هم دوخته شده و به جلدی که برای محافظت از آن‌ها ساخته شده پیوسته است (Gacek, p. 62). با این تعریف، دست‌نگاشته‌هایی چون طومارها، اسناد، نامه‌های تک‌برگی یا چندبرگی فاقد کراسه‌بندی و جلد، سکه‌ها، کتیبه‌ها، و چیزهایی مانند آن از محدوده معنایی کودکس خارج می‌شوند.

بر اساس تعاریف، نسخه‌شناسی^۴ به علم شناخت و توصیف یک شیء تاریخی و فرهنگی به نام نسخه خطی از لحاظ شکل مادی (مانند نوع خط، جنس کاغذ، تاریخ، و محل تولید آن) گفته می‌شود. در آغاز، این دانش نسبتاً جدید فقط به مطالعه تاریخ مخازن و مجموعه‌ها اختصاص داشت؛ ولی بعدها به‌طور خاص به مطالعه شکل مادی و فیزیکی نسخه‌ها پرداخت. موضوع آن نیز به‌طور پراکنده عبارت است از: بوم‌نوشتار، کاغذگری و کاغذخانه‌ها؛ ابزار و روش‌های کتابت، کراسه‌ها، صفحه‌آرایی و سطراندازی و جلدسازی، آرایش و تذهیب نسخه، مذهبان و جلدسازان، منشأ و خاستگاه نسخه‌ها، سیر و سفر و مکان‌های نگهداری نسخ در طول تاریخ، تأثیر جغرافیا و دوره‌های مختلف بر تولید نسخه، مطالعه تاریخ نسخه‌ها و سیر تولید و تصویربرداری از آن‌ها، و هر چیزی که به متن نسخه مربوط نمی‌شود اما اطلاعاتی تاریخی از آن به‌دست می‌آید، مانند ترقیمه، نشانه‌های وقف، یادداشت‌ها، اجازات و تصدیق‌ها (مانند سماع، قرائت و مقابله) و مقولاتی از این دست (دروش، ص نه).

1. Manuscript.

2. Codex.

3. Code.

4. Codicology.

در کشور ما، موضوع نسخه‌های خطی بیشتر با ارزش متنی آن‌ها و دانش تصحیح متن پیوند دارد تا دانش نسخه‌شناسی. در حالی که این دو در ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر است. یکی از وجوه مهم این ارتباط نیز بررسی نسخه‌شناختی قدمت و اصالت نسخه‌هایی است که قرار است در تصحیح یک اثر به کار گرفته شود. در برنامه میراث مستند حافظه جهانی نیز، معیار اصالت، اولین اصل و مهم‌ترین معیار سنجش میراث مستند است (کریمی و فرزام، ص ۱۶۳). متأسفانه، برخی پژوهشگران و مصححان متون خطی به تاریخ‌های ثبت‌شده در ترقیمه کتاب‌های خطی، و بدتر از آن، حتی به تاریخ‌های ثبت‌شده در فهرست نسخ خطی، اطمینان می‌کنند و بدون بررسی اصالت نسخه بر اساس معیارهای علمی و بدون تحقیق در درستی این نوشته‌ها، نسخه یا نسخه‌هایی را برای پژوهش خود انتخاب می‌کنند. نوشتار حاضر با رویکردی نسخه‌شناختی، درصدد معرفی و بررسی اصالت نسخه‌ای نویافته از خمسه امیر خسرو دهلوی است که کهن‌ترین نسخه خطی شناخته‌شده این اثر تا حال حاضر است و با شماره ۱۳۱۴۶ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران نگهداری می‌شود و یکی از نفایس این کتابخانه به‌شمار می‌رود.

۲. امیر خسرو دهلوی

امیر خسرو دهلوی برای مردم ایران و افغانستان نامی آشنا و برای مردمان شبه‌قاره یکی از مفاخر آن سرزمین است که نه فقط عارفی وارسته و موسیقی‌دان و شاعری برجسته، که تاریخ‌نگار و ادیبی شایسته است. بی‌اغراق می‌توان گفت اهمیت امیر خسرو برای مردمان شبه‌قاره حتی از اهمیت مولانا و نظامی و سعدی برای ایرانیان بیشتر است. پدر امیر خسرو که سیف‌الدین محمود نام داشت، در روزگار تهاجم مغول، از نواحی بلخ به هندوستان رفت و در سلک امرای شمس‌الدین التتمش (۶۰۷-۶۳۳ق) درآمد (صفا، ج ۳، بخش ۲، ص ۷۷۳). از این‌رو، امیر را «بلخی» نیز نامیده‌اند (خیرخواه، ص ۱). مادرش دختر یکی از امرای عصر به نام عمادالملک بود که در سال ۶۹۸ق از دنیا رفته و امیر خسرو در مثنوی مجنون و لیلی در ابیاتی سوزناک، اندوه خود را از این مصیبت به نظم کشیده است (امیر خسرو دهلوی، ص ۲۷۶-۲۸۴، بیت ۲۴۰۵-۲۵۰۵). خسرو در قصبه مؤمن‌آباد (پتالی) از مضافات دهلی حدود سال ۶۵۱ق به دنیا آمد.

در کودکی پدر خود را در یکی از جنگ‌ها از دست داد و تحت سرپرستی عماد الملک قرار گرفت (دولت‌شاه سمرقندی، ص ۲۶۵؛ فرشته، ج ۲، ص ۷۵۴). او از کودکی استعداد خود را در شعر و موسیقی و خطاطی و هنرهای دیگر نشان داد و کم‌کم به دربار امرای عصر راه یافت و بیش از چهل سال در دربار امرا و تنی چند از پادشاهان مختلف هند در کمال احترام به خدمت پرداخت (صفا، ج ۳، بخش ۲، ص ۷۷۶). با این حال، او در مسلک و منش زندگی به درویشی و تصوف گرایش داشت و از ارادتمندان و پیروان شیخ نظام‌الدین اولیا، بود (سید محمد بن مبارک کرمانی، ص ۳۰۱-۳۰۵؛ برنی، ج ۲، ص ۳۵۹؛ صفا، ج ۳، بخش ۲، ص ۷۷۲).

امیر در سال ۷۲۵ ق درگذشته است. درباره او گفته‌اند که با شنیدن خبر درگذشت نظام‌الدین اولیا ترک خدمت گفت و به دهلی بازگشت و مقیم مزار مرشد خود شد و شش ماه بعد بدرود حیات گفت (همایی، ص ۲۴۷؛ صفا، ج ۳، بخش ۲، ص ۷۷۸). ماده تاریخ‌های مختلفی در ثبت سال وفات او ذکر شده است؛ اما گویا این ابیات که در انتهای یکی از نسخه‌های خطی منظومه هشت بهشت در تاریخ وفات امیر نوشته شده در جای دیگری نیامده است:

در وفات حضرت سلطان الشعرا امیر خسرو، قدس سرّه العزیز، که امیر احمد خسرو فرمود:
خسرو شاعرانست ای خواجه   اینکه بینی به خاک خفته کنون
هفتصد و بیست و پنج بد تاریخ   کاین چنین گنج فضل شد مدفون
(امیر خسرو دهلوی، ۴، برگ ۵۱-ب)

فارغ از جنبه‌های متنوع شخصیت این شاعر پرآوازه، امیر خسرو «بی‌تردید بزرگ‌ترین شاعر پارسی‌گوی هند» است (صفا، ج ۳، بخش ۲، ص ۷۸۵؛ نفیسی، ج ۲، ص هفت). او به همراه حسن دهلوی یکی از دو شاعر بزرگ هند است که سایر سخنوران پارسی‌گوی هند را تحت تأثیر قرار داده و در ادوار بعد هم نفوذی دامنه‌دار در میان شعرای ایران و هند داشته است و از این حیث، یکی از مهم‌ترین افراد در تاریخ ادبیات فارسی است. به همین سبب است که شاعران و نویسندگان بعد از او بارها از او به استادی یاد کرده‌اند (صفا، ج ۳، بخش ۲، ص ۷۸۷-۷۸۸).

او یکی از پرکارترین ادیبان پارسی‌گوی در طول تاریخ است که به گفته صفا (ج ۳، بخش ۲، ص ۷۷۹) «در این باب حقاً کم‌نظیر است». در غزل پیرو سعدی است، در قصیده به خاقانی و کمال‌الدین اسماعیل و رضی نیشابوری و انوری و در مثنوی به نظامی نظر دارد (معین، ص ۴۴). با این همه او یک مقلد صرف نیست و شعرش زبانی ساده، لحنی تازه، تصاویری بدیع و لطافتی خاص دارد و «سبک او را می‌توان طلیعه سبک هندی به‌شمار

آورد» (همو، ص ۴۳). نثر او نیز زیبا و خواندنی است.

خسرو با زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، هندی و سانسکریت به‌خوبی آشنا بوده و از نخستین ادیبان فارسی‌زبان است که به زبان هندی شعر سروده است (نفیسی، ۲، ص نه). سبک «ریخته» که در آن یک مصرع به فارسی و مصرع دیگر به هندی است یادگار اوست (معین، ص ۴۳). مجموعه‌ای از اشعار او به زبان هندی بر اساس نسخه‌ای خطی متعلق به کتابخانه اشپرنگر آلمان منتشر شده است (نک: چند نارنگ).

مشهورترین اثر امیر خسرو پنج‌گنج یا خمسه اوست که شامل پنج مثنوی مطلع‌الانوار، شیرین و خسرو، مجنون و لیلی، آیینه اسکندری و هشت بهشت است. شاعر این منظومه‌ها را میان سال‌های ۶۹۸ تا ۷۰۲ ق به پیروی از نظامی گنجوی نگاشته است (محمد حبیب، ص ۲۰۶-۳۲۰).

۳. خمسه امیر خسرو

امیر خسرو نخستین نظیره‌گوی خمسه نظامی است و خمسه‌اش از خمسه‌های تمام مقلدان نظامی نسبتاً بهتر و برتر است (معین، ص ۴۹). جامی (ص ۱۰۶) معتقد است «خمسه نظامی را کسی به از وی جواب نداده است». خسرو در بخش‌های مختلفی از اشعارش نظامی را استاد و خود را شاگرد (و البته شاگردی شایسته) خوانده است؛ برای نمونه:

نظامی کآب حیوان ریخت از حرف	همه عمرش درین سرمایه شد صرف
چنان در خمسه داد اندیشه را داد	که با سبع شدادش بست بنیاد...
بدین ابجد که طفلان را کند شاد	مثالی بستم از تعلیم استاد...
گشاد او پنج گنج از گنج خویشت	بدان پنج آزمایم پنجه خویشت
که تا گوید مرا عقل گرامی	زهی شایسته‌شاگرد نظامی

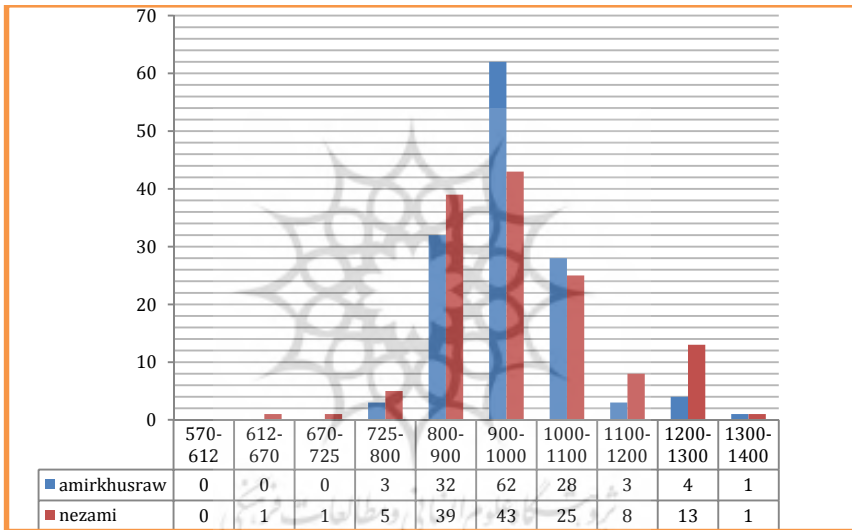
(امیر خسرو دهلوی، ۱، ص ۳۵۸-۳۵۹، بیت ۴۰۹۳-۴۱۰۵).

۴. نسخه‌های خمسه

بررسی فهرست‌های نسخ خطی مختلف حاکی از آن است که از میان خمسه‌سرایان، بیشترین تعداد نسخه متعلق به نظامی و سپس امیر خسرو است. همین کثرت نسخ از نظر کمی نشان‌دهنده اقبال خوانندگان به این دو اثر در طول تاریخ است. دولت‌شاه در تذکره خود از اختلاف میان دو شاهزاده تیموری در این باره خبر می‌دهد. طبق گفته او

بایسنقر میرزا خمسه امیر خسرو و الغ بیگ خمسه نظامی را برتر می‌دانستند (دولت‌شاه سمرقندی، ص ۳۴۰). اینکه چرا این دو شاهزاده دانشمند چنین نظری داشته‌اند بر ما معلوم نیست؛ ولی حکایت از اهمیت این آثار در طول تاریخ دارد.

بررسی نسخه‌های «معین» و نسخه‌های «متعین»^۱ خمسه نظامی و امیر خسرو، پس از گردآوری نزدیک به ۱۳۳ نسخه خطی از امیر خسرو و ۱۳۶ نسخه از نظامی، تراکم تاریخی و بسامد حضور این دو را در قرن‌های مختلف تا حدی نشان می‌دهد:^۲

نمودار ۱. تراکم تاریخی نسخه‌های خمسه نظامی و امیر خسرو از سال ۵۷۰ق (اتمام مخزن/لاسرار) تا ۱۴۰۰ق

چنان‌که در این نمودار دیده می‌شود:

- از نظر کمی، در قرون مختلف کتابت این دو اثر تقریباً وضعی متعادل دارد که با توجه به عظمت اثر نظامی و نظیره بودن اثر امیر خسرو درخور توجه است؛

۱. این دو اصطلاح از وضع تعیینی و تعینی در علم منطق اقتباس شده است. نسخه دارای تاریخ کتابت معتبر نسخه معین و نسخه فاقد تاریخ که از روی قرائن می‌توان تاریخ احتمالی آن را حدس زد نسخه متعین است. نسخه‌ای نیز که راهی برای شناخت تاریخ آن وجود نداشته باشد «مجهول» است.

۲. آمار این نمودار فقط بر اساس نسخه‌های رؤیت‌شده خمسه است نه نسخه‌های مستقل هریک از منظومه‌ها و نه نسخه‌های موجود در فهرست‌ها. هیچ‌یک از این نسخه‌ها نیز متعلق به کتابخانه‌های هند یا آذربایجان نیست.

- بیشترین بسامد کتابت این آثار مربوط به قرن‌های ۹-۱۱ هجری است که اطلاع تاریخی و اجتماعی قابل تأملی است.
- از خمسه امیر خسرو هیچ نسخه‌ای از زمان حیات شاعر وجود ندارد و تنها سه نسخه از قرن هشت به دست ما رسیده که نسخه نویافته مذکور یکی از آن‌هاست. از آنجاکه بر اساس فهرستگان‌های دنا و فنخا نسخه خطی دیگری نیز هست که تاریخ کتابت آن ۷۱۴ق (در زمان حیات شاعر) ثبت شده (درایتی، ۱، ج ۴، ص ۱۰۰۸؛ همو، ۲، ج ۱۴، ص ۶۰)، در ضمن معرفی نسخ قرن هشت به بررسی آن نیز می‌پردازیم.

۴-۱. نسخه شماره ۹۲۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی

این نسخه دارای ۷۸۰ برگ است و متن خمسه نظامی در میان و خمسه امیر خسرو و دو منظومه از خواجهوی کرمانی (۶۸۹-۷۵۲ق) یعنی همای و همایون و روضه الانوار در حاشیه آن به خط واحد نوشته شده است. وجود همین دو اثر در این نسخه مهم‌ترین شاهد بر خطا بودن تاریخ کتابت آن است؛ زیرا خواجهو مثنوی همای و همایون را در ۷۳۲ و روضه الانوار را در ۷۴۳ق به پایان برده است (خواجهوی کرمانی، ص ۳۴-۳۵)، پس این دو منظومه چگونه می‌تواند در نسخه مکتوب به سال ۷۱۴ حضور داشته باشد؟ سبب دیگر خطا بودن این تاریخ را در ترقیمه منظومه آخر این نسخه باید جست که عدد نگاشته شده در زیر ترقیمه دستکاری شده است (تصویر ۱):

تصویر ۱: ترقیمه نسخه ش ۹۲۱

چنان‌که پیداست این تاریخ در بدو امر ۸۲۴ به‌نظر می‌آید و با خوشبینانه‌ترین حالت نیز نمی‌توان عدد ۷۱۴ را در آن مشاهده کرد. توجه باید داشت که تغییر تاریخ کتابت برای قدیمی‌تر نشان دادن نسخه است و تبدیل ۸۲۴ به ۷۱۴ معقول است نه بالعکس. ترقیمه کاتب را «روح الله بن علی بن عماد الاسلام جمال الاسلامی» معرفی می‌کند که با وجود جست‌وجوی فراوان، از این کاتب نسخه دیگری شناسایی نشد. ملاحظه اجمالی اثر نشان می‌دهد که نسخه به خط دو کاتب است که بر اساس شیوه خط در قرون مختلف زندگی می‌کرده‌اند. بدین معنی که خط چهار برگ نخست نسخه و تذهیب آن تازه و احتمالاً متعلق به قرن سیزدهم است (ابن یوسف شیرازی، ج ۳، ص ۱۸۴) (تصویر ۲):

تصویر ۲: صفحه آغاز نسخه با سرلوح و خط تازه (راست)؛ بخش قدیمی‌نویس نسخه (چپ)

مهرها و یادداشت‌های مالکیت نسخه نیز در بردارنده اطلاعاتی نیست که دال بر قدمت قرن هشتمی آن باشد. بهترین حدسی که بر اساس اطلاعات دیگر نسخه‌شناسی مانند سرلوح‌های دوره تیموری (تصویر ۳) و نوع خط درباره این نسخه می‌توان ارائه کرد این است که بخش‌های قدیمی‌نویس آن ممکن است در اواخر قرن هشت یا نیمه نخست قرن نُه نوشته شده باشد (متقی). در نتیجه، همان تاریخ ۸۲۴ را با وجود قلم‌خوردگی می‌توان صحیح دانست.

تصویر ۳. سرلوح‌های نسخه ۹۲۱ مجلس شورا

نکته جالب این است که در جلد سوم فهرست کتابخانه مجلس نیز تاریخ کتابت ۸۲۴ درج شده است (ابن یوسف شیرازی، ج ۳، ص ۱۸۴) و احتمالاً این تغییر تاریخ فقط یک اشتباه تایپی ساده است؛ اما همین اشتباه که به فهرست‌های دنا و فنخاراه یافته، سبب شده نسخه حاضر در برخی پژوهش‌ها، از جمله هشت بهشت به تصحیح حسن ذوالفقاری (امیر خسرو دهلوی، ۵، ص ۷۵) و مطلع الانوار به تصحیح مریم زمانی (امیر خسرو دهلوی، ۳، ص بیست‌وسه - بیست‌وشش)، قدیمی‌ترین نسخه خمسه امیر خسرو خوانده شود و در تصحیح نخست نسخه اساس قرار بگیرد. در حالی که نظر کردن به فهرست مجلس یا مشورت با یک نسخه‌شناس یا کمی آگاهی از تاریخ خط می‌توانست مانع این خطای فاحش شود.

۲-۴: نسخه شماره ۵۵: ادب فارسی طلعت از دارالکتب مصر (کتابت ۷۵۶ق)
 این نسخه ۱۹۶ برگ (۳۹۴ صفحه) دارد و مطابق نظر فهرست‌نویس دارای هر پنج مثنوی خمسه است (فهرست المخطوطات الفارسیه، ج ۱، ص ۱۳۴). کاتب آن شخصی است به نام «عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم ملقب به عماد عدل» که در نیمروز یکشنبه، چهارم جمادی‌الاول سال ۷۵۶ قمری (۴ خرداد ۷۳۴ ش / ۲۵ می ۱۳۵۵ م) کار استنساخ را به پایان برده است. وجود تصویر صفحه نخست و آخر این نسخه با وجود کیفیت اندک نشان از یکی بودن کاتب این دو صفحه، اصالت تذهیب و سرلوح، و صحت ترقیمه و دستکاری نشدن آن دارد (تصویر ۴):

تصویر ۴: صفحه نخست و صفحه آخر و ترقیمه نسخه دارالکتب مصر

۴-۳. نسخه شماره ۲۱۷۹ انستیتوی ابوریحان بیرونی تاشکند (کتابت ۷۵۶ ق)

نسخه دیگری که تا پیش از این کهن‌ترین دست‌نویس جهان محسوب می‌شد، نسخه معروف انستیتوی ابوریحان بیرونی شهر تاشکند از بکستان است که حاوی هر پنج منظومهٔ خمسه است به خط سه نفر:

- کاتب سه منظومهٔ شیرین و خسرو، آینهٔ اسکندری، و هشت بهشت، که در نسخه به ترتیب مثنوی‌های دو، سه و چهار است، شخصی به نام «محمد بن محمد بن محمد الملقب بشمس الحافظ الشیرازی»^۱ است (تصویر ۵).
  - کاتب دیگر شخصی است به نام «احمد بن ولی بن عبدالله الشیرازی» که در ترقیمهٔ منظومهٔ مطلع‌الانوار خود را معرفی کرده است.^۲
  - کاتب منظومهٔ مجنون و لیلی، که فاقد ترقیمه است، معلوم نیست و چنان‌که در فهرست تاشکند آمده این منظومه نیازمند عنایت بیشتر است؛ زیرا به سرعت نوشته شده و برخی اهمال‌کاری‌ها نیز در آن دیده می‌شود.
- شبهت نام کاتب نخست به نام شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی معروف سبب شد الکساندر الکساندروویچ سیمینوف^۳ (۱۸۷۳-۱۹۵۸ م)، این نسخه را به خط او بداند. نشریهٔ دوست ایران (ش ۴۶، ۱۹ آذر ۱۳۲۲) با انتشار مقاله‌ای به قلم سیمینوف این موضوع را به اطلاع پژوهشگران ایرانی نیز رساند که در لغت‌نامهٔ دهخدا بخش‌هایی از آن آمده است (دهخدا، ذیل حافظ شیرازی).

۱. در ترقیمهٔ منظومهٔ دوم در برگ ۸۳ آمده است: «کتبه الفقیر محمد بن محمد الملقب بشمس الحافظ احسن الله احواله فی الثالث عشر جمادی الاول سنة ست و خمسين و سبعمائه [۷۵۶] والحمد لله حمداً كثيراً و سلم تسليماً». در ترقیمهٔ منظومهٔ سوم در برگ ۱۳۰ نوشته شده: «کتبه الفقیر اضعف خلق الله تعالى محمد بن محمد الملقب بشمس الحافظ الشیرازی احسن الله احواله فی الرابع و عشرين صفر ختم بالخیر و الظفر سنة ست و خمسين و سبعمائه والحمد لله الذی هدانا لهذا و سلم تسليماً كثيراً». و در ترقیمهٔ منظومهٔ هشت بهشت آمده: «کتبه الفقیر اضعف خلق الله محمد بن محمد بن محمد الملقب بالشمس الحافظ الشیرازی احسن الله احواله فی يوم الاثنين سادس عشر شهر ربیع الآخر سنة ست و خمسين و سبعمائه الهجرة والحمد لله اولاً و آخراً والصلوة علی محمد باطناً و ظاهراً و سلم تسليماً».

۲. «کتبه العبد الفقیر الی الله الغنی احمد بن ولی بن عبدالله لشیرازی عفی الله عنهم فی يوم الثلاثاء ثالث عشر جمادی الاول سنة ست و خمسين و سبعمائه».

۳. به روسی: Александр Александрович Семёнов. او را برجسته‌ترین خاورشناس روس و خبره‌ترین نسخه‌شناس در حوزه نسخه‌های خطی شرقی و متخصص برجسته تاریخ اسلام، به‌ویژه در موضوع اسماعیلیه، می‌دانند (اقتباس و ترجمه از ویکی‌پدیای روسی).

تصویر ۵: نسخه ۲۱۷۹ تاشکند. صفحه نخست از مثنوی مجنون و لیلی و صفحه آخر از منظومه شیرین و خسرو و ترقیمة آن

این ادعا از نظر پژوهشگران بزرگ آن دوره به‌دور نماند و محمد معین در سخنرانی خود

در تالار موزه ایران باستان که در شماره نخست نشریه ایران و هند منتشر شد با ذکر دلایلی این انتساب را ناصواب دانست (معین، ص ۳۸-۴۳). برخی دیگر از پژوهشگران آن وقت نیز نفیاً و اثباتاً به این موضوع پرداختند. مهدی صدری نیز بعدها به معرفی «شیراز»ی دیگر در نزدیکی سمرقند پرداخت و کاتب نسخه را اهل آن دیار دانست نه شیراز فارس (نفیسی، ص ۵-۴، ۹۰۳-۹۰۵؛ جنتی‌عطایی، ص ۵۴۴، ۶۴۷، ۶۸۷؛ صدری، ص ۴۸-۵۱).

در هر حال، کتابت نسخه تاشکند به ترتیب در روزهای زیر از سال ۷۵۶ انجام گرفته است:

- ۲۴ صفر (آیینۀ اسکندری)، مصادف با ۲۷ اسفند ۷۳۳ ش و ۱۸ مارس ۱۳۵۵ م.
  - ۱۶ ربیع الآخر (هشت بهشت)، مصادف با ۱۸ اردیبهشت ۷۳۴ ش و ۸ می ۱۳۵۵ م.
  - ۱۳ جمادی الاول (شیرین و خسرو) مصادف با ۱۳ خرداد ۷۳۴ ش و ۱۳ ژوئن ۱۳۵۵ م.
  - ۱۳ جمادی الاول (مطلع الانوار)، مصادف با ۱۳ خرداد ۷۳۴ ش و ۱۳ ژوئن ۱۳۵۵ م.
- روشن است که محمد بن محمد حافظ نخست کتاب سوم (آیینۀ اسکندری) را نوشته و بعد به نگارش کتاب‌های چهارم و دوم (هشت بهشت و شیرین و خسرو) پرداخته است و هر دو کاتب، منظومه‌های اول و دوم را در یک روز به پایان برده‌اند.

اگر کاتب پس از اتمام آیینۀ اسکندری بلافاصله کتابت هشت بهشت را شروع کرده باشد، ۵۰ روز طول کشیده تا این منظومه را، که ۳۳۴۴ بیت دارد^۱، بنویسد؛ یعنی هر روز کم‌تر از ۷۰ بیت نوشته است. در نوشتن منظومه شیرین و خسرو که ۲۵ روز طول کشیده، کاتب حدوداً ۱۷۰ بیت در روز نوشته است؛ چون این منظومه ۴۱۲۴ بیت^۲ دارد. روشن نیست چه ضرورتی در کار بوده که کاتب سرعت خود را در کتابت افزایش داده؛ اما گویا او برای اتمام کار از کاتبی دیگر که منظومه مطلع الانوار را نوشته کمک گرفته است و ظاهراً وعده‌ای در کار بوده که هر دو در یک روز نوشتن این دو منظومه را به پایان برده‌اند. شاید همین عجله بتواند شتاب‌زدگی خط مجنون و لیلی را نیز توضیح دهد. به همین قیاس، می‌توان حدس زد که خط کاتب در شیرین و خسرو شتاب‌زده‌تر از خط او در هشت بهشت

۱. همه بیتش به گاه عرض شمار سه هزارست و سیصد و چل و چار
(امیر خسرو دهلوی، ص ۳۱۸)

۲. وگر پرسی که بیتش را عدد چیست چهار الف و چهارست و صد و بیست
(همو، ص ۳۶۰)

یا آیینۀ اسکندری باشد. این اطلاع نسخه‌شناختی مناسبی است که می‌توان از این تاریخ‌ها و وضع کتابت نسخه به‌دست آورد.

از آنجاکه این نسخه به نظر استادانی مانند سمینوف، نفیسی، معین، مینوی و... رسیده و هیچ‌یک از ایشان در اصالت آن تردید نکرده است می‌توان پذیرفت که اشکالی در تاریخ نسخه نیست و تصویر صفحات موجود نیز با وجود کیفیت کم این حدس را تأیید می‌کند.

دو نسخه یادشده میراث به‌جامانده از خمسۀ امیر خسرو متعلق به قرن هشت هجری بود تا اینکه در خلال ملاحظه نسخه‌های خطی کتابخانۀ مجلس، نسخه دیگری به‌دست آمد.

۴-۴. نسخه شماره ۱۳۱۴۶ کتابخانۀ مجلس: کهن‌ترین دست‌نویس خمسۀ (مکتوب ۷۵۵ق)

این نسخه از نسخه‌های فهرست‌نشده و اصطلاحاً «صندوقی»^۱ مجلس است. در مجلد ۳۶ فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه، ذیل شماره‌های ۱۳۱۴۴-۱۳۱۵۰ آمده است: «(۱۳۱۴۴ تا ۱۳۱۵۰: این شماره‌ها سند هستند و در فهرست اسناد مجلس معرفی خواهند شد)» (صدایی خوبی و حائری، ج ۳۶، ص ۲۳۵).

در تصویر ۶، برچسب «خطی فهرست‌نشده» و برخی اطلاعات نسخه دیده می‌شود. البته تاریخ به اشتباه ۷۵۰ ثبت شده است: کتابخانه ملی و مطالعات فرهنگی

تصویر ۶: برگه اطلاعات کتابخانۀ مجلس و برچسب خطی فهرست‌نشده

۱. حائری برخی نفایس خطی کتابخانۀ را در صندوقی نگه می‌داشت تا احتمالاً بعدها در مجموعه نفایس مجلس منتشر گردد. به این نسخه‌ها نسخه‌های صندوقی گفته می‌شود.

۴-۴-۱. مشخصات متن نسخه

این نسخه در بردارنده سه منظومه مطلع الانوار، مجنون و لیلی، و فرهاد شیرین (شیرین و خسرو) و فاقد دو منظومه آیینۀ اسکندری و هشت بهشت است؛ به ترتیب زیر:

صفحه	موضوع	شرح
۱	آستربدرقه	برچسب خطی - فهرست‌نشده، برگه اطلاعات کتابخانه مجلس، مهر بازرسی شد، اثر محوشدگی یک نوشته کوتاه.
۲	صفحه پشت آستربدرقه	اثر چهار مهر بیضی شکل واحد، اثر پاک‌شدگی یک مهر چهارگوش و نیز ظاهراً یک نوشته کوتاه.
۳	صفحه پیش از آغاز کتاب	اثر یک مهر مربع شکل، اثر پاک‌شدگی یک مهر، محوشدگی عبارت «خمسۀ خسرو»، وجود یک نام در مرکز صفحه: «سید علی».
۷۵-۴	منظومه مطلع الانوار	این منظومه ۳۳۱۰ بیت است. نسخه حاضر ۳۲۸۸ بیت دارد و ۲۲ بیت از بخش‌های مختلف آن افتاده است.
۷۵	ترقیمۀ تاریخ‌دار	«فرغ من تسطیره الكتاب الموسوم بمطلع الانوار فی خامس عشر ربیع الاول خمس و خمسين و سعمائة، والله اعلم بالصواب».
۷۷-۷۶	دو مینیاتور مزدوج	--
۱۶۳-۷۸	منظومه فرهاد و شیرین	این منظومه ۴۱۲۴ بیت است؛ ولی این نسخه ۳۸۸۶ بیت (۲۳۸ بیت کم‌تر) دارد. یک مصرع مکرر نوشته شده، یک برگ آن گم شده و دو صفحه و اندی زیر نگاره‌ها مانده است.
۱۴۹	یک مینیاتور	--
۱۶۳-۱۶۲	دو مینیاتور مزدوج	--
۱۶۳	مینیاتور و ترقیمه	بیشتر ترقیمه زیر نگاره مانده است: «... تم الكتاب بعون الملك الوهاب و الله...».
۲۱۸-۱۶۴	منظومه مجنون و لیلی	این منظومه در اصل ۲۶۰۸ بیت است. در نسخه حاضر ۱۳ بیت از بخش‌های مختلف نوشته نشده و در مجموع ۲۵۹۷ بیت است.
۲۱۸	ترقیمۀ بدون تاریخ	«تم الكتاب الموسوم بمجنون و لیلی بتوفیق الله و حسن توفیقه والصلوة علی سیدنا محمد وآله وصحبه».
۲۲۲-۲۱۹	صفحات خالی	--

۴-۴-۲. اطلاعات نسخه‌شناسی

موضوع	توضیح
نوع خط	نسخ - نستعلیق (نستعلیق خام)
تاریخ کتابت	۱۵ ربیع‌الاول ۷۵۵ ق = ۲۸ فروردین ۷۳۳ ش / ۱۷ آوریل ۱۳۵۴ م
کاتب	نامعلوم. از عبارت «... محمد وآله وصحبه» احتمال می‌رود کاتب پیرو اهل سنت بوده است.
محل کتابت	نامعلوم.
تزیینات	دارای یک سرلوح مزدوج، دو کتیبه، پنج مینیاتور، جدول کشی چهارخطی دور و دوخطی میان مصرع‌ها با رنگ‌های مختلف؛ عناوین به شنگرف؛ متن داخل سرلوح‌های مزدوج دندان‌موشی شده که ظاهراً طلائی بوده و اکنون بسیار کم‌رنگ است.
برگ / صفحه	۱۱۶ گ؛ ۲۳۲ ص.
رکابه	اصلی است. افزوده بعدی نیست.
برگ‌شمار	در اغلب موارد، شماره برگه در گوشه سمت چپ صفحات فرد نوشته شده است.
ابعاد نسخه / متن	۱۹ در ۲۸ سانتی‌متر؛ متن: ۱۴ در ۲۱ سانتی‌متر.
تعداد/اندازه سطرها	چهارستونۀ افقی، در هر ستون ۲۵ مصرع (۵۰ بیت در یک صفحه کامل)؛ عرض هر ستون: ۳/۲ سانتی‌متر. فاصله میان ستون‌ها: نیم سانتی‌متر.
نوع و رنگ کاغذ	نخودی (بر اساس تصویر، ظاهراً کاغذ از نوع مرغوب نیست).
شیوه صفحه‌آرایی	۲۵ سطری (مقایسه چندین نسخه از خمسه امیر خسرو نشان می‌دهد که سطرها در نسخه‌های چهارستونی قرن هشت و اوایل قرن نهم معمولاً بین ۲۱ تا ۲۵ سطر تنظیم شده است).
نوع جلد و آستر	جلد: تیماج معرق قهوه‌ای با نقش ترنج و سرترنج و لچکی که نقوش گیاهی آن با زر حل‌کاری شده است. اثر داغ آب نیز بر جلد دیده می‌شود. آستر جلد: تیماج معرق تریاکی با نقش ترنج و سرترنج و لچکی با نقوش گیاهی به رنگ‌های فیروزه‌ای و طلائی و شرفه ممتد تا سر ترنج به زر.
یادداشت تملک	ندارد. فقط نام سید علی در صفحه دو دیده می‌شود.
مهر	دو مهر مکرر دارد.
نشان عرض و مقابله	کاتب برخی کلمات را که در کتابت سهواً افتاده با خط ریز بالای سطرها نوشته است. احتمالاً بعد از نوشتن دست‌کم در برخی بیت‌ها بازنگری شده یا مقابله‌ای صورت گرفته است.

موضوع	توضیح
علائم	<p>- در کنار برخی سطرها یا بیرون جدول‌ها نقطه‌هایی گذاشته شده که کاربرد آن معلوم نیست. شاید نقطه انتخاب باشد که خوانندگان نسخه در کنار بیت‌ها گذاشته‌اند (تصویر ۷).</p> <p>تصویر ۷: نقطه‌های کنار سطرها</p>
	<p>- در محل اغلب عنوان‌ها اعدادی مانند ۲ و ۴ گذاشته شده است. این اعداد احتمالاً علائمی برای آگاه ساختن رسم‌کننده جدول است تا بداند عنوان چه حجمی از فضای بین ابیات را اشغال می‌کند (تصویر ۸).</p> <p>تصویر ۸: اعداد ۲ و ۴ در فضای عنوان‌ها</p>
توضیحات	<p>- نسخه آسیب دیده و برخی برگ‌ها وصالی شده است.</p> <p>- در برخی برگ‌ها علائم وصالی از سمت عطف دیده می‌شود که نشانه از هم‌گسیختگی اوراق نسخه است.</p> <p>- کتیبه سرلوح نخست به‌دلیلی نامعلوم با رنگی شبیه زنگار پوشانده شده است.</p> <p>- در دایره مرکزی بخش پایین سرلوح‌های مزدوج کلمات «یا احد» و «یا صمد» نوشته شده.</p> <p>- یک برگ از مثنوی شیرین و خسرو کم شده است. در رکابه صفحه ۹۲ کلمه «دو مشتاق» نوشته شده است. در حالی که کلمه نخست صفحه بعد «مهین بانو» است. بدین ترتیب، ۹۷ بیت، از بیت ۷۸۳ تا ۸۸۰ (مطابق چاپ مسکو)، افتاده است.</p> <p>- در منظومه مجنون و لیلی شش رکابه به صفحه بعد پیوند نمی‌خورد؛ اما صفحات مرتبط با آن‌ها با کمی فاصله در نسخه وجود دارد.</p>

۵. نقد و بررسی

در حوزه تصحیح و نسخه‌شناسی به سبب دستکاری‌ها و جعل‌های فراوانی که در نسخ خطی در طول قرن‌ها رخ داده، یک قاعده نانوشته وجود دارد: «هر نسخه‌ای مجعول است مگر خلاف آن ثابت شود». این قاعده به‌ویژه در بررسی نسخه‌های پیش از قرن نهم، نسخه‌های منتسب به مؤلف یا شخصیت مهم، و نسخه‌هایی که به هر شکل کهن‌ترین نسخه به حساب می‌آید با احتیاط بیشتر همراه است؛ خاصه اگر برخی شواهد بر دستکاری نسخه هم وجود داشته باشد. بر همین مبنا، پس از یافت شدن نسخه، تصویر آن به رؤیت برخی نسخه‌شناسان و صاحب‌نظران رسید. تشکیک‌هایی که بر این نسخه واقع گردید یا آنچه تحقیق درباره آن ضروری دانسته شد به ترتیب چنین است:

۵-۱. ترقیمه

در این نسخه سه ترقیمه وجود دارد که فقط یکی از آن‌ها دارای تاریخ است (تصاویر ۹-۱۱)

تصویر ۹: ترقیمه تاریخ‌دار مطلع‌الانوار

تصویر ۱۰: ترقیمة شیرین و خسرو

تصویر ۱۱: ترقیمة مجنون و لیلی

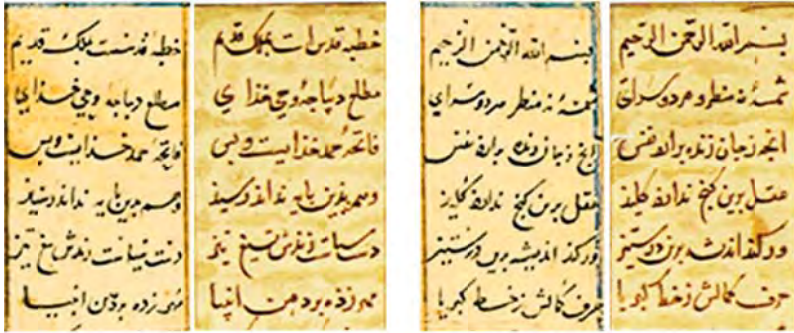
از بررسی ترقیمه‌ها چند موضوع مهم روشن شد:

- خط کاتب ترقیمه و کاتب نسخه یکی است. از این رو، ترقیمه افزوده بعد نیست.
- خط جدول در ترقیمه تاریخ‌دار از روی «م» و از روی مهر محو‌زیر آن گذشته است. همچنین جدول کشی دور دو مهر موجود در ترقیمه مجنون و لیلی واقع شده. پس ترقیمه و مهر قدیمی‌تر از خط جدول است.
- نگاره روی برخی ابیات و ترقیمه شیرین و خسرو نشسته است. یعنی برای نگاره جایی مخصوص در نظر گرفته نشده بوده و افزوده بعدی است.
- در ترقیمه مطلع الانوار با عبارت «فرغ من تسطیره الکتاب» مواجهیم که رایج ولی کم‌بسامد است و شکل درست‌ترش «تسطیر الکتاب» است، و گرنه ناچاریم «الکتاب...» را بدل برای ضمیر منفصل «ه» در نظر بگیریم تا عبارت درست باشد. جمله «والله اعلم بالصواب» نیز در ترقیمه‌ها رایج ولی کم‌بسامد است. پس عبارت ترقیمه دچار اشکال نیست.

۵-۲. شیوه کتابت و خط نسخه

از موارد مهم دیگری که در تعیین اصالت یک نسخه مورخ باید بدان توجه داشت خط نسخه است؛ هم از حیث یکی بودن یا نبودن خط نسخه در بخش‌های مختلف، هم از نظر یکی بودن خط کاتب و خط ترقیمه، و هم از نظر تاریخ خط‌شناسی، طرز نگارش حروف و کلمات، و مواردی از این دست.

خط این نسخه بدون در نظر گرفتن تاریخ کتابت، می‌تواند متعلق به قرن هشتم هجری باشد. برای اطمینان از چنین انتسابی خط بسیاری از نسخه‌های در دسترس، که در موضوعات مختلف در سال‌های ۷۰۰-۷۸۰ ق نوشته شده بود، بررسی گردید؛ برای نمونه، به جز خط نسخه دارالکتب که شبیه خط نسخه مجلس است (تصویر ۱۲)، دو نسخه از خمسه نظامی گنجوی مکتوب به سال‌های ۷۶۳ و ۷۷۶ ق نیز بر اصالت خط شهادت می‌دهد (تصویر ۱۳):

تصویر ۱۲: مقایسه خط مصراع‌های مشابه از نسخه مجلس (راست) و نسخه دارالکتب (چپ)

غره ماه شعبان سال ۷۶۳

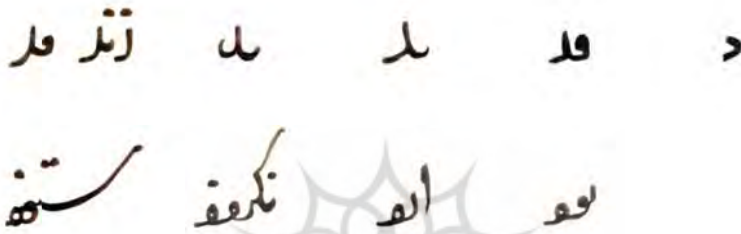

اواخر ماه رجب سال ۷۷۶

تصویر ۱۳: خط دو نسخه از خمسة نظامی مکتوب به سال ۷۶۳ و ۷۷۶ق (نظامی گنجوی ۱: برگ ۱-ب) و (نظامی گنجوی ۲: برگ ۱-ب)

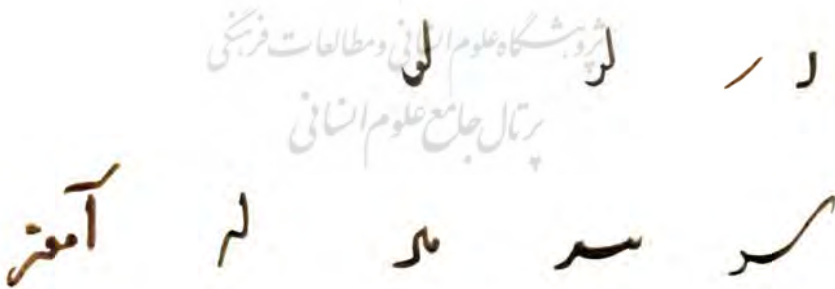
برخی حروف و کلمات در این نسخه به شکل‌های مختلف نوشته شده است؛ برای نمونه:

- حرف دال و ذال: شیوه نگارش این حروف به‌تنهایی نزدیک به خط نسخ است؛ اما در ترکیب شکل‌های دیگری نیز می‌یابد؛ تا حدی که بر اثر سرهم‌نویسی فرم شکسته در آن دیده می‌شود. برخی کلمات نیز به‌جای دال با ذال نوشته شده است؛ مانند شاذروان، امید، نگردذ، ستودذ... (تصویر ۱۴):

تصویر ۱۴. طرز نگارش دال و ذال در نسخه حاضر

- حرف را و زا: این دو حرف ترکیب‌ها و شکل‌های متفاوتی در این نسخه دارد (تصویر ۱۵):

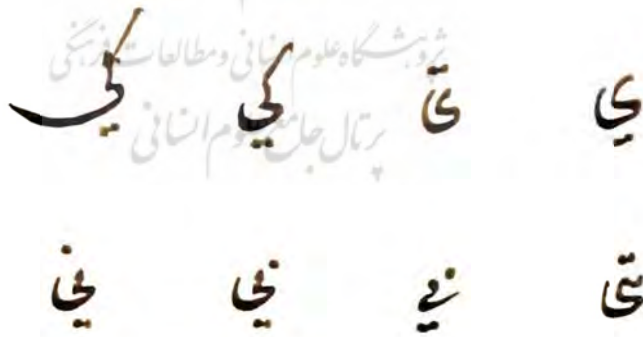
تصویر ۱۵: طرز نگارش حروف را و زا

- حرف ها: این حرف به طرق مختلف در این نسخه نوشته شده است. در نوشتن «که» هنجاری مانند «کی» نیز وجود دارد که در اصل نوعی از نوشتن «ها» است (تصویر ۱۶):

تصویر ۱۶: طرز نگارش حرف ها

- حرف یاء، نوشتن حرفِ یا در این نسخه، چه به‌صورت مفرد و چه در ترکیب، حالت‌های خاصی دارد که گاه خوانش متن را با مشکل روبه‌رو می‌کند. یا گاه با دو نقطه در زیر و گاه با دو نقطه در بالا نوشته می‌شود. تقریباً در همهٔ موارد نیز در کلمات مختوم به «یی»، یک دندانهٔ اضافه به یا علاوه شده است (تصویر ۱۷):

تصویر ۱۷: نحوهٔ نگارش انواع یا در نسخه حاضر

از شکل‌های املایی کلمات در این نسخه از نوشتن «ج» به جای «چ» در کلماتی مانند چشم / چشم، و «ک» به جای «گ» در کلماتی چون بکشای / بکشایه / گنجینه باید یاد کرد.

۳-۵. مهرها و یادداشت‌ها

در این نسخه هیچ یادداشتی وجود ندارد، در عوض در صفحات نخست و برخی صفحات دیگر تصویر دو مهر دیده می‌شود:

- الف. مهر بیضی‌شکل با سجع «انا آخوند ابن یعقوب ۱۳۲۳» به خط نستعلیق. این مهر چهار بار بر صفحه دو نسخه به صورت محو یا ناقص زده شده است. با اینکه برخی کلمات این مهر تا حدی ناخواناست، یافته شدن آن در نسخه خطی کتاب حاشیة التلویح فی کشف حقائق التنقیح که به شماره ۸۱۲۲۲۹ در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود، خواندن سجع کامل آن را ممکن ساخت (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸. مهر موجود در نسخه کتابخانه ملی در وسط. مهرهای موجود در نسخه در کنار

- ب. مهر مربع‌شکل با سجع «کمال غیاث فارسی» به خطی شبیه خط بنایی. این مهر یکبار در صفحه نخست، یکبار در ذیل ترقیمه مطلع الانوار به شکل محو، و دوبار در ذیل ترقیمه لیلی و مجنون دیده می‌شود. در ترقیمه مجنون و لیلی دور هر دو مهر را با خطوط سیاه و سبز و قرمز (مشابه جدول کشی کتاب) آراسته‌اند (تصویر ۱۹). این مهر از نظر شکل ظاهری و خط به مهرهای مرسوم مانند نیست و در زمره نوادر است (ایمانی و مرعشی). ملاحظه مهرهای موجود در سایت کتابخانه دوبلین^۱ و بررسی مهرهایی که در پژوهشی دیگر از نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس استخراج شده بود نیز نشان داد که شکل و خط مهر حاضر در میان حدود ۱۳۵۰ مهر دیگر منفرد است.

1. <http://www.cbl.ie/islamicseals/View-Seals.aspx?order=number>.

تصویر ۱۹: مهر با سجع کمال غیاث فارسی

مهرهای نسخه چند نکته را روشن می‌سازد:

- نسخه در سال ۱۳۲۳ ق در تملک آخوند بن یعقوب بوده است. پس قدمتش به پیش از این سال بازمی‌گردد.
- محتمل است مهر دوم متعلق به کمال غیاث فارسی (۷۹۶-۸۳۸ق) باشد. اگر این احتمال درست باشد، تاریخ کتابت نسخه درست خواهد بود؛ ولی از آنجاکه «بسیاری از مهرها در ایران و هند جعل شده» (سمسار) و به‌صرف اشتراک لفظی نمی‌توان انتساب مهر به کمال غیاث را قطعی دانست، باید در انتظار به‌دست آمدن شواهد دیگری در آینده ماند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

۴-۵. جلد

گفته شد که در برخی برگ‌ها علائم وصالی از سمت عطف دیده می‌شود و در منظومهٔ مجنون و لیلی نیز شش رکابه به صفحات بعد پیوند نمی‌خورد؛ اما صفحات مرتبط با آن‌ها با کمی فاصله در نسخه وجود دارد. همین وصالی و جابه‌جایی نشانهٔ باز شدن نسخه و صحافی مجدد آن است.

به جز جابه‌جایی اوراق، بررسی جلد فعلی نسخه نشان می‌دهد که تجلید دوباره‌ای در نسخه صورت گرفته؛ زیرا جلد حاضر از جلدهای ایرانی متعلق به اواخر قرن دهم هجری است و نه قرن هشت هجری (تصویر ۲۰).

تصویر ۲۰: جلد و آستر جلد نسخه ۷۵۵ (ناقص بودن تصاویر به سبب تصویربرداری نامناسب کتابخانه است).

تجلید دوباره نسخه، این احتمال را که نسخه در اصل در بردارنده هر پنج منظومه بوده و بعد دو منظومه آخر از آن جدا شده است تقویت می‌کند. تلاش بر محو کردن عبارت «خمسۀ خسرو» در صفحه سه نیز شاید به همین دلیل باشد.

۵-۵. نگاره‌ها و سرلوح‌ها و جدول‌کشی‌ها

موضوع دیگری که در همه نسخه‌های خطی لازم است به آن توجه شود «تزئینات و آرایه‌ها» است که شامل مواردی چون سرلوح‌ها، جدول‌کشی‌ها، نگاره‌ها، رنگ‌های مورد استفاده و... می‌شود. قاعده کلی در نسخه‌های خطی این است که ابتدا کتابت نسخه انجام می‌گرفته و بعد از آن به رسم جدول و سرلوح و نگاره و... می‌پرداخته‌اند. در حالت عادی، این کار بلافاصله پس از اتمام کتابت رخ می‌داد؛ ولی گاه به دلایلی نسخه به همان شکل باقی می‌ماند و مدتی بعد یا سال‌ها بعد تزئینات آن انجام می‌گرفت. نسخه‌هایی در دست داریم که در آن‌ها جای خالی تذهیب را پنجاه سال یا صد سال و در مواردی حتی سیصد سال بعد پرکرده‌اند؛ ولی جدید بودن آن‌ها مخل اصالت و قدمت نسخه نیست (متقی).

از طرف دیگر، یکی از آسیب‌های جدی نسخه‌های ایرانی این است که در دوره‌ای که بازار فروش نسخه‌های مصور به فرنگی‌ها داغ بود، عده‌ای صفحه‌ای از نسخه را پاک می‌کردند و به جای آن تصویری قرار می‌دادند تا بتوانند نسخه خود را به قیمت بهتر و به عنوان نسخه نفیس بفروشند. نمونه مشهورش نسخه خطی دیوان حافظ دانشگاه هاروارد است که در آن چند بیت از یک غزل را پاک کرده و به جای آن نگاره‌ای افزوده‌اند (سمسار).

در نسخه ۷۵۵ق مجلس، چنان‌که گفتیم، به جز جداول، پنج مینیاتور و چهار سرلوح وجود دارد که به ترتیب به آن‌ها می‌پردازیم:

نخستین نگاره‌ها به شکل مزدوج در صفحات ۷۶ و ۷۷ قرار گرفته است، درست بعد از اتمام مثنوی مطلع‌الانوار و پیش از شروع شیرین و خسرو (تصویر ۲۱):

تصویر ۲۱: مینیاتورهای ص ۷۶-۷۷

نکته در خور توجه در این نگاره‌ها اینکه مینیاتورهای مزدوج، که پدید آمدنشان متعلق به اوایل قرن هشتم است، معمولاً از نظر محتوایی و روایی در ارتباط با یکدیگر است. در نگاره مزدوج حاضر ارتباط میان دو تصویر وجود ندارد. نگاره نخست روایتگر یک بزم شاهانه است و نگاره دوم به توصیف صحنه نبرد پرداخته است. در هر دو نگاره، لباس‌ها به شکل لباس‌های دوره صفوی و اوایل قرن یازدهم ترسیم شده و شیوه دستاربندی و آستین جامه‌ها نیز مانند آن دوران است. این در حالی است که در صحنه نبرد، آسمان به زر است که از مختصات نگاره‌های دوره تیموری است و با البسه مذکور همخوانی ندارد. رنگ یاسی مورد استفاده در این نگاره هم رنگی نیست که در نگاره‌های قرن هشتم کاربرد داشته باشد (منصوری). بنابراین، چاره‌ای نمی‌ماند جز آنکه بگوییم این دو نگاره افزوده شده‌های بعدی است و با توجه به آمیختگی سبک‌های نگارگری، احتمال دارد در اواسط قرن ۱۳ هجری ترسیم شده باشد.

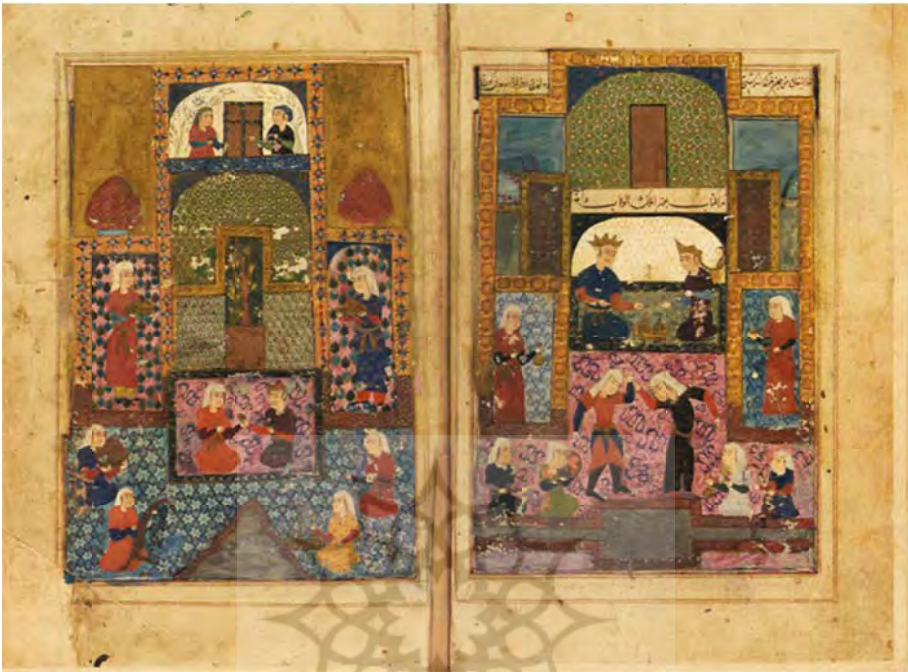
نگارهٔ دوم که در صفحهٔ ۱۴۹ آمده نیز وضع مشابهی دارد (تصویر ۲۲):

تصویر ۲۲: نگارهٔ صفحهٔ ۱۴۹

این نگاره ظاهراً روایتگر ضیافتی است که در آن خسرو به گفت‌وگو با حکیمان دربار خود از جمله بزرگ‌امید نشسته است. در این مجلس، دوباره شیوهٔ دستاربندی متعلق به اوایل قرن یازدهم است و آسمان کبود آن با نگارهٔ پیشین تطابق ندارد. آستین‌های البسه در این نگاره نیز با نگارهٔ پیشین ناهماهنگ است و درازی آن‌ها بیش از میج دست است که چنین البسه‌ای تا نیمهٔ قرن دهم در نگاره‌ها دیده می‌شود (منصوری). از همه مهم‌تر قرار گرفتن نگاره روی ابیات منظومه است که دو بیت از آن باقی مانده و نگارگر تصویر را روی ابیات ۳۵۴۰ تا ۳۵۸۳ ترسیم کرده است. در نتیجه این نگاره نیز افزودهٔ بعدی است.

نگاره مزدوج دیگر در صفحات ۱۶۲-۱۶۳ آمده است (تصویر ۲۳):

تصویر ۲۳: نگاره مزدوج صفحات ۱۶۲-۱۶۳

این دو نگاره ظاهراً در مقام روایت بزم شیرین و خسرو است، شامل مطربان و نوازندگان و دو زن رقصنده در میانه. با این حال، این دو نیز از نظر روایی در ارتباط با هم نیست. شیوه پوشش مردان و زنان این نگاره هم با نگاره‌های قرن هشت سازگاری ندارد (منصوری). همچنین قرار گرفتن نگاره روی ابیات ۴۱۱۹-۴۱۲۴ (مصرع نخست بیت ۴۱۱۹ و مصرع دوم بیت ۴۱۲۰ از نگاره بیرون مانده است) دلالت بر افزوده بودن آن دارد. سرلوح‌ها و جداول این نسخه نیز به مشکل نگاره‌های آن مبتلاست. بدین معنی که تذهیب‌ها در زمان کتابت نسخه (۷۵۵ق)، هنوز ایلخانی است، در حالی که تذهیب‌های موجود در نسخه متعلق به دوره تیموری و حتی بعدتر از آن است (تصویر ۲۴-۲۵). رنگ‌های به کاررفته در ترسیم جدول‌ها پرنرنگ و تازه و شفاف است و نمی‌تواند هفتصدساله باشد. مرکب سرخ به کاررفته در جدول اطراف ترقیمه مورخ نیز با شنگرفی که برای نوشتن عناوین نسخه در متن به کار رفته فرق دارد و چنین پیداست که برای رسم جدول‌ها از رنگ سرخ استفاده شده است.

تصویر ۲۴: سرلوح مزدوج آغاز نسخه

ناگفته نماند برخی کارشناسان با ملاحظه شیوهٔ ترسیم نگاره‌ها و سرلوح‌ها و نوع جدول‌کشی و رنگ‌های سرد به‌کاررفته در نسخه احتمال دادند این افزوده‌ها هندی و متعلق به شبه‌قاره باشد (سمسار؛ ایمانی و مرعشی؛ مجرد). در این صورت، سفر این نسخه از ایران به هند و بازگشت دوباره آن خود موضوع درخور توجهی است.

به‌هر ترتیب، قدر متیقن آن است که نسخهٔ ۷۵۵ با توجه به خط و ترقیمهٔ آن اصیل و قابل اعتماد است و فقط تزئینات آن افزودهٔ دوره‌های بعد است. ازقضا، یکی از دلایل روشن مجعول نبودن آن این است که جاعلان نسخ در کار خود حرفه‌ای بوده و جعل‌هایی از این دست را با مهارت فراوان انجام می‌داده‌اند. درحالی‌که افزوده‌های این نسخه بسیار آشفته و نامرتب و ناپاکیزه است. به‌نظر می‌رسد از بداقبالی‌های این نسخه پس از جدا شدن احتمالی دو منظومهٔ آخر آن، یکی هم این است که مالک یا مالکانش به قدر کافی در اندیشهٔ حفظ و نگهداری آن نبوده‌اند و با مایملک خود به حکم «الناس مسلطون علی

تصویر ۲۵: سرلوح‌های دو منظومه شیرین و خسرو و مجنون و لیلی

اموالهم» آن‌گونه که دوست داشته‌اند رفتار کرده‌اند.

۵-۶. ارزش ضبط‌های نسخه

در فرایند تصحیح متن و یافتن نسخهٔ اساس احتمالی، توجه باید داشت که «اقدام» بودن نسخه لزوماً به معنی «اصح» بودن آن نیست و چنین تلازمی نیازمند بررسی انتقادی و اثبات علمی است. بررسی نسخهٔ ۷۵۵ مجلس نشان می‌دهد که به دلایل مختلف بیت‌هایی از این نسخه حذف شده یا در مسیر کتابت افتاده است. همچنین جای برخی کلمات در آن خالی مانده یا شکل کلمه نقاشی شده یا به سبب شباهت کلمه با کلمه‌ای دیگر و اشتباه کاتب در تشخیص آن، خطایی در ضبط‌های نسخه راه یافته است. همین مسئله سبب شده نسخهٔ ۷۵۵ نه صحیح‌ترین و نه کامل‌ترین نسخه باشد. این موضوعی است که در بسیاری از نسخه‌های خمسۀ امیر خسرو دیده می‌شود و دست‌کم پژوهش در بیش از ۱۳۰ نسخهٔ خطی به دست‌آمده از این اثر نشان می‌دهد که همگی آن‌ها یا دچار نقص‌هایی در تعداد ابیات است یا مبتلا به خطاهای نوشتاری. به عبارت دیگر، هیچ نسخه‌ای نیست که در تصحیح بتواند اساس مطلق قرار بگیرد. حتی برخی نسخ با وجود قدمت، بسیار مغلوط است و چاره‌ای جز کنار گذاردن آن‌ها از دایرۀ تصحیح نیست و فقط می‌توان به عنوان «مؤید» به آن‌ها نگریست؛ برای نمونه، نسخهٔ شمارهٔ ۲۹۷۸ کتابخانهٔ ملی که در سال ۸۰۲ق توسط منصور بن محمد بن ورقه بن عمر بن بختیار بهبهانی در هندوستان کتابت شده، با وجود قدمت نسبی هم از نظر تعداد ابیات دچار نقص عمده است و هم ضبط‌های آن بسیار نادرست است (تصویر ۲۶).

بررسی متن نسخهٔ ۷۵۵ همچنین نشان می‌دهد که ارزش ضبط‌های منظومۀ مطلع‌الانوار با دو منظومۀ دیگر تفاوت دارد. یعنی تعداد خطاهای آن بیشتر است و در برخی مواضع که به سادگی می‌شده خطا بودن کلمه را دریافت راه به خطا برده است. این خطاها در شیرین و خسرو و مجنون و لیلی بسامد بسیار کم‌تری دارد. این عدم تعادل دست‌کم دو احتمال دارد: نخست اینکه نسخهٔ مادر دچار آسیب یا بدخوانی در بخش‌های مختلف بوده است؛ و دوم اینکه این مجموعه از روی منابع مختلف نوشته شده است؛ یعنی نسخهٔ مادر مطلع‌الانوار با نسخه‌های مادر دو منظومۀ دیگر فرق داشته است.

با این‌همه برخی ضبط‌های این نسخه گره‌گشاست و به‌تنهایی گاه در برابر اغلب

تصویر ۲۶: صفحه نخست از مثنوی‌های مطلع/الانوار و شیرین و خسرو و صفحه ترقیمه نسخه مکتوب ۸۰۲ کتابخانه ملی ایران

نسخه‌های دیگر ایستاده است. بررسی ارزش متن نسخه حاضر از موضوع این نوشتار خارج است؛ اما برای نشان دادن اهمیت آن به ذکر چند نمونه بسنده می‌کنیم:

شرح	نسخه ۷۵۵	برخی نسخ دیگر
کلمه «هفت» گزینه بهتری است	دلا، در دامن اسلام زن چنگ/ که او دارد کلید هفت اورنگ	دلا در دامن اسلام زن چنگ/ که او دارد کلید فتح اورنگ (امیرخسرو دهلوی ۱، ص ۳۶، بیت ۴۰۹)
خسرو در این مصرع تحت تأثیر این مصراع نظامی است: «بدین پر تا کجا شاید پریدن».	بباید خاک را منزل بریدن/ کزین پر بر فلک نتوان پریدن	بباید خاک را منزل بریدن/ ازین جا بر فلک نتوان پریدن (امیرخسرو دهلوی ۱، ص ۳۶، بیت ۴۰۱)
روشن است که جوان درست است نه چو آن.	جوان دیوانه باشد از همه روی/ ز دیوانه بتر پیر جوان خوی	چو آن دیوانه باشد از همه روی/ ز دیوانه بتر پیر جوان خوی (امیرخسرو دهلوی ۱، ص ۴۵، بیت ۵۰۴)

۶. نتیجه‌گیری

- یکی از جنبه‌های پیوند دانش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متن کمک به تشخیص اصالت و قدمت نسخه‌هایی است که برای تصحیح انتخاب می‌شود. از این رو، توجه مصححان به این مباحث ضروری است.
- مقایسه تراکم تاریخی نسخه‌های کتابت‌شده از خمسه نظامی و خمسه امیر خسرو در طی قرون مختلف گویای تعادلی نسبی میان این دو اثر در نظر خوانندگان است که با توجه به شهرت و عظمت اثر نظامی، نشان از اهمیت جایگاه خمسه امیر خسرو در طول تاریخ دارد.
- سال کتابت نسخه ش ۹۲۱ کتابخانه مجلس به اشتباه ۷۱۴ق ثبت شده و این نسخه متعلق به قرن نهم است. این اشتباه منجر به راه یافتن خطا به فهرست‌های دنا و فنخا و نیز راه یافتن خطا به پژوهش‌های حوزه تصحیح شده است.
- نسخه ۵۵ طلعت دارالکتب بر اساس تصویر موجود از سرلوح و خط کاتب و خط ترقیمه می‌تواند اصالت داشته باشد.
- نسخه ۲۱۷۹ تاشکند اصیل است و از تاریخ‌های اتمام کتابت منظومه‌ها در آن می‌توان دریافت که احتمالاً به دلیل ضیق وقت کتابت منظومه مطلع الانوار به کاتب دیگری سپرده شده و کتابت منظومه مجنون و لیلی با شتاب انجام گرفته است.
- بررسی متنی و نقد نسخه‌شناختی نسخه شماره ۱۳۱۴۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی نشان می‌دهد متن این نسخه متعلق به قرن هشت هجری است و مطابق ترقیمه آن در سال ۷۵۵ق کتابت شده و از این رو کهن‌ترین نسخه خمسه امیر خسرو تا زمان حاضر است. این بررسی همچنین نشان می‌دهد تجلید دوباره‌ای در نسخه راه یافته و نگاره‌ها و سرلوح‌ها و جدول‌کشی‌های آن افزوده‌های قرون بعدی است و در زمانی نزدیک به کتابت نسخه صورت نگرفته است؛ اما این افزوده‌ها اصالت و قدمت نسخه را مخدوش نمی‌کند.
- کهن‌ترین نسخ خطی خمسه امیر خسرو تا امروز به ترتیب نسخه ۷۵۵ مجلس، نسخه ۷۵۶ دارالکتب، و نسخه ۷۵۶ تاشکند است.

منابع

- ابن یوسف شیرازی، فهرست کتابخانهٔ مجلس شورای ملی، چاپخانهٔ مجلس، تهران، ۱۳۱۸.
- امیر خسرو دهلوی (۱)، شیرین و خسرو، تصحیح غضنفر علی‌یف، دانش، مسکو، ۱۹۶۶.
- _____ (۲)، مجنون و لیلی، تصحیح محسن باغبانی، ظفر، قم، ۱۳۸۰.
- _____ (۳)، مطلع الانوار، تصحیح مریم زمانی، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۷.
- _____ (۴)، هشت بهشت، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ آکادمی علوم مجارستان (MTAK)، شمارهٔ Ms Perzsa 990, O.71.
- _____ (۵)، هشت بهشت، تصحیح حسن ذوالفقاری و پرویز ارسطو، چشمه، تهران، ۱۳۹۰.
- _____ (۶)، هشت بهشت، تصحیح جعفر افتخار، زیر نظر باباجان غفورف، غضنفر علییف، ط، انصاری، دانش، مسکو، ۱۹۷۲.
- برنی، ضیاء‌الدین، تاریخ فیروزشاهی، چاپ سیداحمدخان، کلکته، ۱۸۶۲.
- جامی، عبدالرحمان، بهارستان، تصحیح اسماعیل حاکمی، اطلاعات، تهران، ۱۳۶۷.
- جنتی عطایی، مسعود، سفینهٔ حافظ، چاپخانهٔ عطایی، تهران، ۱۳۴۶.
- چند نارنگ، گوپی، امیر خسرو کا هندوی کلام مع نسخهٔ برلن ذخیره اسپرنگر، سنگ میل پبلی کیشنز، لاهور، ۲۰۰۸.
- خواجهی کرمانی، خمسه، تصحیح سعید نیاز کرمانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ۱۳۷۰.
- خیرخواه، فقیرمحمد، مجلس امیر خسرو بلخی (دبلیخی امیر خسرو مجلس)، بیهقی کتاب خیرولو مؤسسه، کابل، ۱۳۵۴.
- درایتی، مصطفی (۱)، فهرستوارهٔ دستنوشته‌های ایران (دنا)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۹.
- _____ (۲)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۱.
- دروش، فرانسوا، دستنامهٔ نسخه‌شناسی نسخه‌های به خط عربی، ترجمهٔ سید محمدحسین مرعشی، سمت، تهران، ۱۳۹۵.
- دولتشاه سمرقندی، تذکرة الشعراء، پدیده، تهران، ۱۳۶۶.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷.
- سید محمد بن مبارک کرمانی، سیرالاولیا، مطبع منتخب دهلی، دهلی، ۱۳۰۲.
- صدراپی‌خویی، علی و عبدالحسین حائری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۷۶.
- صدری، مهدی، «ناگفته‌هایی از یک غزل حافظ»، آینهٔ میراث، س ۱، ش ۴، پیاپی ۲۳ زمستان ۱۳۸۲، ص ۴۰-۵۵.

صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، فردوس، تهران، ۱۳۶۹.
فرشته، محمدقاسم، تاریخ فرشته، تصحیح و تعلیق و توضیح و اضافات محمدرضا نصیری، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۸.

فهرست المخطوطات الفارسیة، مطبوعات دارالکتب، قاهره، ۱۹۶۶.
کریمی، شهلا و فریبا فرزام، «درآمدی بر تعیین اصالت در نسخه‌های خطی»، فصلنامه آرشیو ملی، س ۴، ۱، پیاپی ۱۳، بهار ۱۳۹۷، ص ۱۶۰-۱۷۷.
محمد حبیب، سوانح حیات امیر خسرو، مترجم حیات‌الله انصاری، هندستانی اکیدیمی، اله‌آباد، ۱۹۴۸.

المعجم المفهرس للمخطوطات العربیة و الفارسیة فی طشقند، شركة المطبوعات للتوزیع و النشر، بیروت، ۱۹۹۸.

معین، محمد، «امیر خسرو دهلوی»، نشریه ایران و هند، نشریه شماره یک انجمن روابط فرهنگی ایران و هند، ۱۳۳۱، ص ۳۱-۵۱.

نظامی گنجوی (۱)، خمسہ، نسخه خطی کتابخانه ملی فرانسه: 1817, 763, perse, suppl.
_____ (۲)، محمد بن الیاس، خمسہ، کتابخانه فاتح، استانبول، شماره‌های ۳۷۴۷، ۳۷۴۸، ۳۷۵۲، ۷۷۶.

نفیسی، سعید (۱)، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، فروغی، تهران، ۱۳۶۳.

_____ (۲)، مقدمه دیوان کامل امیر خسرو دهلوی، به اهتمام م. درویش، علمی، تهران، ۱۳۴۳.
همایی، جلال‌الدین، تاریخ ادبیات ایران، نشر هما، تهران، ۱۳۷۵.

Gacek, Adam, *Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden. Boston, 2009.

گفت‌وگوها

ایمانی، بهروز و محمدحسین مرعشی، «گفت‌وگو درباره نسخه ۱۳۱۴۶ مجلس شورای اسلامی»، گفت‌وگوکننده: محسن باغبانی، تهران: دفتر مرکز پژوهش‌های کتابخانه مجلس، ۲ اسفند ۱۳۹۴.

سمسار، محمدحسن، «گفت‌وگو با دکتر محمدحسن سمسار درباره نسخه ۱۳۱۴۶ مجلس شورای اسلامی»، گفت‌وگوکننده: محسن باغبانی، تهران: موزه کاخ گلستان، ۹ اسفند ۱۳۹۴.

متقی، حسین، «گفت‌وگو درباره نسخه ۱۴۱۳۶ مجلس شورای اسلامی»، گفت‌وگوکننده: محسن باغبانی، تهران: اندیشگاه نقد و تصحیح متون، ۲۷ بهمن ۱۳۹۴.

مجرد، مجتبی، «درباره نسخه ۱۳۱۴۶ مجلس»، گفت‌وگوکننده: محسن باغبانی، تهران: اندیشگاه نقد و تصحیح متون، ۲۸ بهمن ۱۳۹۴.

منصوری، امیر، «گفت‌وگو درباره آرایه‌ها و تزئینات نسخه ۱۳۱۴۶ مجلس شورای اسلامی»، گفت‌وگوکننده: محسن باغبانی، تهران: دفتر تحقیقات طب و داروسازی سنتی دانشگاه تهران، ۱۵ آذر ۱۳۹۹.

سایت‌ها

https://ru.wikipedia.org/wiki/Семёнов,_Александр_Александрович

